

קווים לתרומתה של הפרשנות הבתר-קלסית להוראת הסיפור המקראי*

תקציר

בהוראת המקרא בארץ נלמדים בעיקר המפרשים "הקלסיים": רש"י, רשב"ם, ראב"ע, רד"ק ורמב"ן.

תכלית המאמר היא לעודד את הפנייה גם אל הפרשנות הבתר-קלסית. אין הכוונה לעבור מקיצוניות אחת של **התעלמות** מן הפרשנות היהודית המאוחרת לקיצוניות ההפוכה של **התמכרות** אליה, אלא להגביר את המודעות לקיומה של הפרשנות המאוחרת ולצורך לבדוק, אם יש בה "פנינים", שראוי להביאן **כתוספת** לדברי המפרשים "הקלסיים".

בגוף המאמר נדונים שני סיפורים – לאור פרשנותם של שני מפרשים מאוחרים: א) סיפור הושעת שאול את אנשי יבש גלעד (שמ"א י"א, א-ג) – לאור פירוש ר' שמואל לניאדו.

ב) פתיחת סיפור בלעם (במדבר כ"ב, ב-ג) – לאור פירוש רש"י הירש. לאחר העיון בשני הסיפורים מוצג סיכום, אשר בו נדונה תרומתם של המפרשים הללו: מעבר לתרומתם להבהרת **פרטים** שונים בסיפורים, תרומה שהיא בהחלט בעלת חשיבות, נוכל לעמוד גם על **הכלל**: התווית דרך של **התייחסות בכובד-ראש** אל כל ניסוח וניסוח שבכתוב. לדוגמה:

שינויים בכינויי הדמויות, הופעת שם חדש – למקום ידוע ("גבעת שאול"), תשומת לב למילה החוזרת ("הנה... הנה"), שינוי בדיווח של דמות (בלעם) – לשליחי בלק על תגובת ה' על בקשתו ללכת עמהם).

ניסיון להבין את **מניעי הדמויות**, לרבות דמויות פשוטות או אף דמות היריב (כגון: מדוע דיברו השליחים בגבעה ללא נוכחות שאול? מדוע זלזלו אנשים בשאול? מדוע נשלחו אל בלעם דווקא הזקנים?).

דומה, שגם זה חלק מתוך אותו כובד-ראש כלפי הכתוב.

ג) **התייחסות אל המכלול**, ולא רק ראייה בודדת של המילה המתפרשת או של הפסוק. לדוגמה: חשיפת מעמדו של מלך מואב בעמו – מתוך עיון בשלושת הפסוקים הראשונים של פרשת בלק; קישור הביקורת על שאול המוזכרת בשמ"א י"א עם ההתנגדות למלוכה בפרק ח' ובסוף פרק י'.

לאור נתונים אלה מוצע לאפיין את הפרשנות המאוחרת – כערופ נוסף של התבוננות בתורה ובני"ך, ערוץ, שיאפשר לנו – אם נדע לעשות בה שימוש מושכל ומבוקר – התחברות מחודשת אל ספר הספרים – תוך קבלת כלים לחשוף את העומק של ניסוחיו ולהתפעל מהם.

תאריכים: מקרא, הסיפור המקראי, פרשנות, הוראת המקרא.

מילות מפתח: פרשנות מסורתית, פרשנות בתר-קלסית, ר' שמואל לניאדו, שמואל א' י"א, רש"י הירש, במדבר כ"ב, פשט.

* נוסח מורחב ומעודכן של הרצאה במסגרת יום עיון בתני"ך במכללת שאנן בכ"ג באייר תשס"ו (21 במאי 2006).

א. מבוא

כשאנו לומדים תנ"ך, שהוא הקדוש בספרים שלנו, אנו חשים צורך להגיע לקשר בלתי-אמצעי עם הכתובים, לשמוע במישרין את דבר ה'.

בפועל, לא כך הדבר, לא בלימוד מפי מורה, ואולי גם לא בלימוד עצמי שלנו, כיוון שלא כל דבר – אנו מצליחים להבין מדעתנו, או, גרוע מכך: אנו חשים, שיש דברים, שאנו עלולים להבין אותם בצורה לא נכונה.

לפיכך אנחנו פונים ליודעי דבר: למפרשים המוסמכים, אשר מלמדים אותנו, מה באמת אומר הכתוב. לימוד המפרשים הופך למשימה נכבדה, וקיים חשש רציני, בעיקר בלימוד התורה, שמרוב עיסוק במפרשים – יהפוך השיעור לשיעור במפרשי התורה במקום שיעור בתורה בעזרת מפרשיה.¹

מכל מקום, כשאנו עוסקים במפרשים, אנו לומדים בעיקר את המפרשים, המופיעים על הדף במקראות גדולות: רש"י,² רשב"ם, ראב"ע, רד"ק (בעיקר – בנ"ך) ורמב"ן.³

השאלה, שאנו מעלים לדיון במאמר זה, היא: האם יש מקום להוסיף בהוראת המקרא התייחסות למפרשים מאוחרים יותר?

נוכיר את קביעתו של מ"צ סגל: "ר"י אברבנאל היה האחרון מראשי הפרשנים בישראל מהתקופה הבינאית".⁴

1. לחשש זה ראו את אזהרתה הנחרצת של נחמה ליבוביץ: "בבית הספר, גם בתיכון, אין אנו לומדים פרשנות ומתודות פרשניות לשמן, אלא לומדים תורה בעזרת מפרשיה. ואם, חלילה, תידחה התורה, על סיפורה ודיניה, על מוסרה ויופיה – מפני העיסוק המרובה בפרשנים, שיהפכו עיקר, הרי שיצא שכרו המועט של ספרי בהפסד גדול" (ני ליבוביץ, **לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם – ספר בראשית**, ירושלים תשל"ה – בתחילת המבוא; במהדורה שנייה בראשית ירושלים תשס"ג עמ' ד).

2. רש"י מוזכר כאן – כאחד מתוך חמישה מפרשים, אבל ברור, שלפירושו יש מעמד מיוחד וחריג. על ייחוד מעמדו של רש"י – ראו לאחרונה:

א' גרוסמן, **רש"י – ר' שלמה יצחקי** (סדרת גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי), ירושלים תשס"ו, עמ' 50-58; י"ש פנקובר, "תהליך הקונויזציה של פירוש רש"י לתורה", בתוך: ח' קרייסל (עורך), **לימוד ודעת במחשבה יהודית**, באר-שבע תשס"ו, ובפרט עמ' 123-128, 140-146.

להעלאת סיבות להתקבלות המיוחדת של פירוש רש"י – ראו: מ"צ סגל, **פרשנות המקרא**, מהדורה שנייה, ירושלים תשי"ב, עמ' סג (סעיף 68);

מ' ארנד, "פירוש רש"י לתורה", **מחניים**, 3 (תשנ"ג), עמ' 94-96.

3. ראו לדוגמה בסקירת הנחות היסוד בהוראת התנ"ך בחינוך הממ"ד: "אנו חותרים בדרך כלל להבנת פשוטו של מקרא – כדרך שפירושו פרשני המופת, כגון רש"י, רשב"ם, אבן עזרא, רמב"ן, רד"ק וההולכים בעקבותיהם" (**תכניות הלימודים במקרא – מגן הילדים ועד כיתה י"ב בחינוך הממלכתי דתי**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 7, סעיף 1.5 א).

במדיניות החינוך הממלכתי הופיע הפירוט הבא: "החל מכיתה ד' יובאו לשימוש לפחות פרשנים אלה: רש"י, ראב"ע, רד"ק. בחטיבה העליונה יתווסף אברבנאל" (**תכניות הלימודים במקרא – מגן הילדים ועד כיתה י"ב בחינוך הממלכתי**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 37).

בתכנית הלימודים החדשה למקרא בחינוך הממלכתי (**תכנית הלימודים – מקרא למערכת החינוך הממלכתית מגן הילדים עד כיתה י"ב**, ירושלים תשס"ג) – לא מצאתי אזכור של מפרשים מסוימים. לעומת זאת, במטרות הוראת המקרא צוין שם בלשון כללית: "להבין את יעדי השימוש בפרשנות ואת אופיה לדורותיה (פרשנות פנים-מקראית, חז"ל, ימי הביניים ועד פרשנות חדשה)" וכו'.

מסתבר, שהמונח "פרשנות חדשה" מתייחס לפרשנות מדעית מודרנית, ולא דווקא לפרשנות המסורתית הבתר-קלסית.

4. מ"צ סגל, **פרשנות המקרא** (לעיל, הערה 2), עמ' ק"ח.

אני מניח, שמזכירים מקצת מביאוריו בלימוד נ"ך.⁵ השאלה תהיה אפוא: האם יש מקום להוסיף מפרשים המאחרים לו, דהיינו מפרשים מסורתיים מן המאה ה-16 ואילך?

בפתח דבריי אני רוצה להעלות דווקא שתי הסתייגויות להוספה זו:

- א. מבחינה **כמותית** – גם כשאנו מגבילים עצמנו למפרשים ה"קלסיים", קיימת הבעיה שהזכרנו, שאנו עלולים לעבור מלימוד התורה – ללימוד המפרשים. האם יש טעם להוסיף עליהם? הלוואי נדע ונבין את דבריהם של אותם מפרשים קלאסיים!
- ב. מבחינה **איכותית** – מי שמצויים במסגרת הלימוד הם המפרשים החשובים. אם נרחיב את המסגרת, אנו עלולים לרדת ברמה ולעסוק בפירושים פחות טובים: מה שחשוב – כבר נאמר על-ידי הראשונים; ומה יוסיפו האחרונים, שמעמדם נחות יותר⁶, והם עוד נוטים להתרחק מן הפשט?:

נזכיר הערכה בוטה שהשמיע סגל נגד האחרונים:

ר"י אברבנאל היה האחרון מראשי הפרשנים בישראל מהתקופה הבינאית... בימי ר"י, או קצת קודם, נסתיימה תקופת התרבות והחכמה ושלטון השכל, והתחילו הדורות החשוכים של הגיטו... בית כלא רוחני, שדיכא את האדם שביהודי, והשפיל את רוחו וטמטם את שכלו, והביא את היהודי לידי התנוונות תרבותית. התנוונות זו משתקפת לנו ביחוד בפרשנות המקרא של דורות הגיטו. במשך ר"ן שנה מפירושו של ר"י אברבנאל עד הביאור של מנדלסון – לא הופיע כמעט פירוש אחד למקרא, שיש בו איזה חשיבות לחקירת המקרא.⁷

אעפ"י שסגל הגביל את שיפוטו עד פרסום ה"ביאור" של מנדלסון בשלהי המאה ה-18, הרי בהמשך דבריו הוא תוקף בחריפות את פרשנותו של מלבי"ם, איש המאה ה-19.⁸

למרות כל הנאמר עד כה – נרצה לנסות לעיין בפרשנות מסורתית מאוחרת ולראות, שמא בכל זאת נמצא תועלת כלשהי בלימודה:

נתמקד בלימוד סיפור קצר אחד על-פי פירושו של מפרש אחד, ואחר כך נעיין בקצרה בפתיחתו של סיפור נוסף בעזרת מפרש אחר.

בתום שני העיונים נסכם את התרומה, שיש בפנייה אל המפרשים שנדונו.

ב. עיון בשמ"א י"א לאור פירוש ר' שמואל לניאדו

נעיין תחילה בסיפור הושעת שאול את אנשי יבש גלעד בשמ"א י"א, הבא מיד לאחר תיאור בחירתו למלך במצפה (בפרק י') – על-פי פירושו של ר' שמואל לניאדו. לא נוכל לעמוד על כל

5 והשווה ההנחיה לגבי הוראתו בחינוך הממלכתי (לעיל, הערה 3).

6 תפיסה מקובלת ביהדות רואה נחיתות משמעותית אצל האחרונים לעומת הראשונים, ותוזכרנה הקביעות שמקורן – בדברי אמוראים, והן משמשות סיסמאות במהלך הדורות: "אמר רבי זירא אמר רבא בר זימונא: אם ראשונים בני מלאכים – אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים – אנו כחמורים" (שבת קיב ע"ב) ו-"אמר רבי יוחנן: טובה צפורן של ראשונים – מכריסן של אחרונים" (יומא ט ע"ב). אך נדגיש, שקיימת גם פרדיגמה מהפכת, שגם אם אינה משנה את ההערכה לראשונים, הריהי מעבירה את ההכרעה לאחרונים: כך הכלל: "הלכתא – כבתראי" (ראו למשל: רי"ף לקידושין יט ע"א; וראו דיונו של מ' אלון, **המשפט העברי – תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו**, ירושלים תשל"ג, חלק ראשון, עמ' 232-236), וכן הדימוי ל"ינגסים רוכבים על צוארי הענקים". ראו עוד דיונו המקיף של אברהם מלמד, **על כתפי ענקים – תולדות הפולמוס בין אחרונים לראשונים בהגות היהודית בימי הביניים ובראשית העת החדשה**, רמת-גן תשס"ד.

7 שם, עמ' קח-קט.

8 שם, עמ' קיב-קיג.

- פירושו לסיפור, אלא על מבחר עניינים.⁹
1. מה פשר תשובתם השונה של אנשי העיר בפעם השנייה (פס' ג), לאחר שכבר הסכימו להיכנע לנחש מלך בני עמון (פס' א)?
- ב"מקראות גדולות – הכתר" מובאים שישה מפרשים, ואף אחד מהם אינו מתייחס במפורש לשינוי המוחלט באופי התשובה (אמנם בדברי רלב"ג לפס' ב ניתן אולי למצוא תשובה: "והוא, לאכזריותו, לא הסכים לקחת מהם מס, אלא שינקר להם כל עין ימין").
- יהודה קיל ב"דעת מקרא", מבאר בקצרה: "זקני יבש – הם הנקראים 'כל אנשי יבש', לעיל א'".¹⁰
- ומה טעם שינו את עמדתם?
- בזאת אין הוא עוסק.
- לעומתו מסביר רש"ל:
- למעלה פירש "כל אנשי יבש", כי שם דברו כל דלת העם, והם אמרו: "ונעבדה", כי לא נתנו לב תלות אל מלכם, שאול, ואחיהם בית ישראל. אמנם אלו (פסוק ג') דברי הזקנים, "בישישים – חכמה" (עפ"י איוב י"ב, יב), היודעים, שיושיע ה' את ישראל. וזהו "הרף לנו שבעת ימים" וכו', "ואם אין מושיע" – בלשון יחיד, על ה' ועל משיחו, שְׁלוֹ יאתה להושיע. ולהכי לא כתב "ואם לא יושיעוני", אלא "ואם אין מושיע אותנו" וכו'.¹¹
- רש"ל מדייק אפוא בכינויי הדמויות, וקובע, שהמינוח השונה ("זקני יבש" לעומת "כל אנשי יבש") מציין גוף שונה:¹²
- לפי זה נמסרת בפס' ג תשובתם הייחודית של הזקנים, ומאֵלף הדבר, שדווקא הם פחות כנועים מהצעירים – בניגוד למה שקורה בסיפור פילוג הממלכה (מל"א י"ב, ז לעומת י-יא).
- ועוד דבר מאֵלף ביותר:
- במונח הסתמי "מושיע" מתכוונים (זקני) יבש גלעד, למלך, שליח ה'.¹³

9. לניתוח נרחב של פירושו של רש"ל לסיפור זה – ראו: ע' פריש, "פרשנות ספרותית של המקרא מן המאה ה-16: עיון בפירושו של ר' שמואל לניאדו לסיפור הושעת שאול את יבש גלעד (שמו"א יא, 1-13)", בתוך: מ' גרסיאל ואחרים (עורכים), **עיוני מקרא ופרשנות**, ה' (מנחות ידידות והוקרה לאוריאל סימון), רמת-גן תשנ"ז, עמ' 351 – 363.
10. י' קיל, **ספר שמואל: שמואל א** (דעת מקרא), ירושלים תשמ"א, עמ' ק.
11. **ספר כלי יקר – פירוש נביאים ראשונים להחכם... שמואל לאניאדו**, ונציה שס"ג; בהדפסה חדשה: **כלי יקר – פירוש נביאים ראשונים: שמואל א'**, חלק א', מהדורת הרב ע' בצרי, ירושלים תשנ"ב, עמ' 271-272 (לשמו"א י"א, ג ד"ה ויאמרו אליו זקני יבש).
12. להבחנה כזו הגיע בדורנו גם ההיסטוריון, חנוך רביב ("יבש גלעד בשמואל א' י"א, א-ד [לאפיונה של העיר הישראלית בתקופה הקדם-מונארכית]", **ציון**, מ"ג [תשל"ח], עמ' 181).
13. ראוי לזכור, כי שאול הוגדר כמושיע (אמנם מיד הפלשתים) בדברי ה' אל שמואל הנביא לפני משיחתו: "כעת מחר אשלח אליך איש מארץ בנימן, ומשחתו לנגיד על עמי ישראל, והושיע את עמי מיד פלשתים..." (שמו"א ט', טז).
- לדיון נרחב במושג "מושיע" – ראו לאחרונה: ז' ויסמן, **מושיעים ונביאים – שני פניה של הכריזמה במקרא**, תל-אביב תשס"ג, ובפרט עמ' 23-45.
- את הסברו הייחודי של רש"ל, שבמונח "מושיע" מתכוונים הזקנים "על ה' ועל משיחו" – מאֵלף להשוות למסקנתו של ויסמן:
- "ביסוד התפיסה התשתיתית הדתית של המושיע במקרא קיימת האמונה, שפעולת המושיע, בין שנעשתה ביוזמתו שלו ובין אם הוא נועד לכך מלכתחילה, היא גילוי רצונו של הא-לוהים, ומהווה על-כן סימן-היכר מובהק לחסד א-לוהים המוענק לו, אד-הוק, או למשך תקופת מנהיגותו" (שם, עמ' 45).

- בכך יש התמודדות סמויה של רש"ל עם בעיה בסיסית בהבנת הסיפור: הרי שאול כבר נבחר למלך, ומדוע לא פונים אליו בבקשת עזרה צבאית, אלא מסתובבים בכל גבול ישראל?² הזכרנו את הקושי של ההתעלמות ממעמדו המלכותי של שאול:
2. בפס' ד נזכר, ששליחי העיר הנצורה הגיעו בדרכם אל הגבעה: "ויבאו המלאכים גבעת שאול".
- כאן רש"ל מאמץ את הסברו של אברבנאל: כינוי המקום הייחודי "גבעת שאול" – משקף את תודעתם של השליחים: הם הגיעו לשם, כיוון שזו עירו של שאול, ואכן כך משתקף שם המקום בתרגום השבעים: "ויבאו המלאכים הגבעתה אל שאול".¹⁴
- נמצא, שדברי הזקנים לנחש, שיבקשו עזרה בכל ישראל, הם, כנראה, ניסיון להרוויח זמן.
3. בפס' י מודיעים הנצורים לצרים עליהם: "מחר נצא אליכם, ועשיתם לנו ככל הטוב בעיניכם!"
- האין אלה דברי שקר, שהרי הנצורים סומכים על התגבורת, המגיעה לעזרתם בהנהגת שאול? רש"ל דן בכך – בהציגו תחילה את דעת אברבנאל ואחר-כך את תגובתו:
- ומהרי"א ז"ל כתב, שמאמר "נצא אליכם" הוא מאמר משותף (=דיבור דו-משמעי): אנשי יבש היו מכוונים לצאת להלחם בס, והעמונים אמרו: יצאו להשתעבד; עד כאן.
- ולשון "ועשיתם לנו ככל הטוב בעיניכם" – מוכיח בפירושו בהבנת הכתובים, ואין כאן מאמר משותף.¹⁵
- אברבנאל מגונן על המוסר של הצרים:
- תשובתם לאויב נוסחה בדיבור דו-משמעי, והאויב הוא שטעה בפרשנותם.
- רש"ל עצמו מדבר גם בסיפורנו על דיבור דו-משמעי ("ויצאנו אליך" – בפס' ג, "כה יעשה לְבָקְרוֹ" – בפס' ז), אך במקרה זה הוא דוחה הבנה זו: ההקשר מלמד, שכאן הייתה הטעיה חד-משמעית של האויב ע"י ישראל.
4. פס' יב – לאור ההצלחה הצבאית רוצים חסידיו של המלך לעשות לינץ' באופוזיציה:
- "ויאמר העם אל שמואל: מי הָאִמֵר: שאול ימלך עלינו?! תנו האנשים ונמיתם!", אלא ששאול מתערב וקורא לחוס על חייהם.
- מה הרקע לזלזולם בשאול, ומה הרקע לחנינתו אותם?
- בדרך כלל מבינים, שמדובר באנשים חצופים פורקי-עול.
- ר' יוסף קרא אף מפנה אותנו למה שסופר לפני הסיפור שלנו, בסוף הפרק הקודם: "ובני בליעל אמרו: מה יושיענו זה?!" (י', כז), וכמוהו – גם יהודה קיל ("והכוונה לבני בליעל שביזוהו [י', כז]"), אולם רש"ל מציג לפנינו תמונה מורכבת יותר:

14. והשוו: פ' נאמן, "המלכת שאול", **בית מקרא**, י"ג (תשכ"ז), חוברת ב, עמ' 109.

למקרא ביאור זה עולה מיד השאלה: אם הליכתם לגבעה הייתה בכוונה תחילה כדי לפגוש את שאול, כיצד קורה, שהם מציגים את בעייתם באוזני בני העיר גם בלא נוכחותו של שאול?

רש"ל מנסה להתמודד עם בעיה זו, והוא רואה כאן פער בין תכנונם של השליחים לבין הביצוע בפועל.

לפי הסברו של סימון (א' סימון, **בקש שלום ורדפהו**, תל-אביב 2002, עמ' 119), אכן בתחילה פנתה המשלחת לגבעה, אך לא כדי להגיע אל המלך הנבחר, אלא בשל הזיקה שבין יבש גלעד לגבעת בנימין. הקורא הנבון ידע לעמוד על מעלותיו של כל פירוש.

15. ר' שמואל לניאדו, **כלי יקר** (לעיל, הערה 11) לשמ"א י"א, י ד"ה ויאמרו אנשי יבש מחר נצא אליכם (עמ' 275).

ונראה, כי בישראל נמצאו שני מיני אומרים: "שאול ימלוך עלינו?!" המין הא', שהיו רוצים במלך ושאלוהו משמואל, וכשמלך שאול – ביזוהו, ואלו חייבים מיתה... והמין השני... הם מאותם שלא היו רוצים מלך... וזה המין אינו חייב מיתה, שלא אמרו: "שאול ימלוך עלינו?!" – (ב) דרך ביזוי אלא (ב) דרך חסידות – לומר: מה צורך היה, ששאול ימלוך עלינו, כי בקרבנו ה'...

ולעומת זה, ענה שאול ואמר, שאין ראוי להמית איש ביום הזה... ורמז עוד בזה בעונה... כי צדקו – באומרים: "שאול ימלוך עלינו?!", כי ה' הוא מלכם, הוא מושיעם, וה' הוא אשר עשה היום (את) התשועה בישראל, לא אני, כי מה אני ומה חיי להושיע?¹⁶

זהו חידוש מעניין: באופוזיציה מאוגדות שתי קבוצות שונות לגמרי, כלומר: לצד מי שהתנגדותם נושאת אופי אישי כנגד שאול, מצויים גם אנשים, שהתנגדותם נושאת אופי אידאולוגי – הם עדיין לא השלימו עם המלוכה.¹⁷

מעניין השיפוט השונה, שיש לרש"ל כלפיהם: מי שיש לו בעיה אידאולוגית עם המלוכה – אינו חייב מיתה, הוא אינו בגדר מזלזל במלך, בניגוד למתנגד באופן אישי.

והנה, שאול – בענותו – מייחס את כל הניצחון לה', וגם קובע, שאכן ה' הוא המלך (השוו דברי גדעון, כשמוצעת לו המלוכה – שופטים ח', כג), ולפיכך נותן מעין אסמכתא לתמהים: "שאול ימלך עלינו?!"

כדאי לשים לב לדיוק נוסף שיש אצל רש"ל (גם מעבר לקטע המצוטט לעיל):

בניגוד לר"י קרא ולקיל – הוא מבחין היטב בין שתי הסיסמאות הביקורתיות נגד המלך: "מה יושיענו זה?!" בסוף פרק י' – לעומת "שאול ימלך עלינו?!", כשהראשונה היא יותר חמורה. לעניות דעתי, אכן הוא כיוון בכך לפשוטו של מקרא, גם אם לא אסכים לכל פרטי הסברו.

ג. עיון בפתיחת סיפור בלעם (במדבר כ"ב, ב-יב) לאור פירוש רש"ר הירש

ענה נעבור לעיין בפתיחתה של פרשת בלק.

קראנו לסיפור: "סיפור בלעם" – על שמה של הדמות הראשית בו, דמות מסתורית וחריגה. אמנם בפתיחתו מופיע המנהיג המדיני, בלק, מלך מואב, ורק בפסוק הרביעי (כ"ב, ה) יסופר על הניסיון לערב את בלעם באירועים.

עיונו זה יושתת על פירושו של ר' שמשון [בן] רפאל הירש, ואף כאן נציג את הדברים במבחר נקודות.

1. בלק מלך מואב מוזכר בצורה מוזרה בתחילת הפרשה:

16. ר' שמואל לניאדו, כלי יקר (לעיל, הערה 11) לשמ"א י"א, יב ד"ה ויאמר העם אל שמואל (עמ' 276-277).

17. לראיית ההתנגדות כנובעת מתפיסה אידאולוגית דתית – השוו: פ' נאמן (לעיל, הערה 14), עמ' 108.

נגד שיטתו ראו: ש' זלבסקי, "הזלזול של בני בליעל בשאול ותגובתו (שמ"א י', כו-כו)", בית מקרא, ל"ו (תשנ"א), עמ' 311.

לייחוס אופי אידאולוגי להתנגדות בפסוק זה, יחד עם אופי אישי להתנגדות ב-י', כז, ראו: T. Ishida, *The Royal Dynasties in Ancient Israel* (BZAW, 142), Berlin 1977, pp. 46 ff.

תחילה: "וירא בלק בן צפור" (במד' כ"ב, ב) – ללא התואר: "מלך מואב", ואח"כ: "ובלק בן צפור – מלך למואב בעת ההוא" (ד).

מפרשים מסורתיים אחדים עמדו על ייחוד זה, ובפרט – רש"י ורמב"ן, (ד"ה ויתכן כי מואב), ומצאו כאן סימן לכך שלא היה מלך מלכתחילה.

גם רש"י הירש מתייחס לכך, אך בדרך שונה במקצת:

"בלק בן צפור" הוא המצב הסובייקטיבי, אשר בו היה נתון על פי יחסו של העם אליו. את מעמדו של המלך הוא משחזר לא מתוך דיוק בניסוח בודד, אלא מעיון בשני הפסוקים שבינתיים (ג-ד): שני פסוקים אלה עוסקים במואב, העם ולא המלך – העם נבהל, והעם יצר קשר עם זקני מדין – תוך כדי עקיפת מלך-מואב ומלכי-מדין (ע' להלן פס' ז ול"א, ח).¹⁸

לשם השוואה נזכיר את הסברו של י"צ מושקוביץ ב"דעת מקרא":¹⁹

את אזכורו של בלק ללא התואר "מלך" הוא מנסה ליישב ע"י שהוא רואה בו תופעה סגנונית, המאפיינת סגנון פיוטי: "להפריד בין השם הפרטי לבין התואר 'מלך' על ידי כוח של תבנה אחת או יותר" (הדוגמה שהביא מבר' מ', א-ב כתימוכין להסברו – נראית שונה מן המקרה הנדון).

הנושא של "ויגר מואב" הוא, לדבריו, פשוטי-העם של מואב, ואילו את "ויאמר מואב" הוא מסב על בלק.

אם כן, המונח "מואב", המופיע בפתיחתם של שני הפסוקים הרצופים, מתפרש באופן שונה בכל אחד מהם: פשוטי העם, המלך.

2. "הנה עם יצא... הנה כסה" (פס' ה)

רש"י שואל: "הנה עם יצא ממצרים. ואם תאמר: מה מזיקך? הנה כסה את עין הארץ"!
כלומר: יש כאן, בעצם, נתון אחד: העם שיצא ממצרים נמצא עכשיו מול מואב.

לעומתו, רש"י הירש מדייק בהופעתה של "הנה" פעמיים. הוא רואה כאן שתי עובדות, המטרידות את מנוחתו של בלק:

לא רק הנוכחות ההמונית של בני ישראל מול מואב, אלא גם העובדה, ש"עם יצא ממצרים" – עם, שנטמע במצרים – מדינית וחברתית – פתאום השתחרר והתנתק; הדבר מחייב תהייה על אופיו של העם. היכולת שלא להיטמע בתרבות של המעצמה היא תופעה, המושכת תשומת-לבם של המתבוננים.

3. "זקני מואב וזקני מדין" (פס' ז)

מדוע נשלחו דווקא הזקנים?

בדרך כלל אין המפרשים עוסקים בכך.

רש"י מנסה למצוא את השיקול:

הזקנים הם אנשים, הקרובים אל העם והמקובלים עליו, ולכן בלק בחר בהם, ולא בשרים נכבדים, שהיו יותר מרוחקים מהעם, וכל זאת – כדי שהפעולה תתפרסם. והייתי מוסיף: ותהיה לרצון העם, שהיה מוטרד מן המצב.

18. להערכה, שהתיאור מציג את מעמדו החלש של המלך (כפי שנובע גם מפניית "מואב", ולא בלק, אל זקני מדין) – שותף גם רוזנסון, אלא שההסבר שלו שונה במקצת. ראו: י' רוזנסון, **דברים במדבר – עיונים פרשניים בספר במדבר**, ירושלים תשס"ד, עמ' 289-290.

19. י"צ מושקוביץ, **ספר במדבר** (דעת מקרא), ירושלים תשמ"ח, עמ' רעג.

4. פס' ח מהווה הפתעה עבורנו :

מי שמוזמן לקלל את ישראל, מכריז : "כאשר ידבר ה' אלי".

מה דמותו של האיש הזה?

בדברי מפרשים שונים יש הערות קצרות על דמותו של בלעם, אבל קטע מרוכז, שגם מאפיין את בלעם וגם מסביר מה העיקר ביהדות – לא מצאתי אצל מפרשים, אלא בדברי הרב הירש :

כבר בימי אברהם, בעיצומו של עולם אלילי, אנחנו מוצאים את מלכי-צדק, שהיה "כהן לא-ל עליון" (בר' י"ד, ו) ... וגם איוב ורעיו עבדו לא-ל היחיד הזה ; וכך אנו מוצאים כאן, שבלעם רואה את עצמו עובד לא-ל היחיד, שכן ייחוד ה' – כניגוד לריבוי האלים – אינו המהות העיקרית של היהדות... אלא היהדות מלמדת את אמונת הייחוד על כל המסקנות, המתבקשות ממנה ביחס לחיי האדם : ייחוד הא-ל עם ייחוד החיים על ידי תורת ה' (השווה פירוש בראשית י"ד, יז-יט). אולם מעלתו הרוחנית של בלעם, המאמין בייחוד הא-ל, היא ירודה מבחינה מוסרית... הוא מעמיד את עצמו בשירות המעצמות והשליטים הארציים על תאוותיהם השפלות...²⁰

נשים לב לקביעתו בדבר מרכזיותו של המוסר ביהדות :

אדם יכול להאמין בייחוד ה', אבל הוא ירוד מבחינה מוסרית, והולך ומשתעבד לרצונותיהם של השליטים, ואילו תלמידיו של אברהם אבינו אינם נושאים את שם ה' לשווא, אלא הם רוצים להגשים חיים מוסריים.

8. בפס' יג מודיע בלעם לשליחי בלק : "מאן ה' לתתי לְהִלֵךְ עמכם".

רש"י מסיק מכאן : "אלא עם שרים גדולים ונכבדים מכם ; למדנו שרוחו גבוהה".

מה שרש"י אומר אולי כדיוק מלשון הכתוב : "לְהִלֵךְ עמכם" – מבהיר רש"י בדרך של השוואה בין המעשה לדיווח עליו :

...אילו היה בלעם נביא אמת, אילו מסר לשליחי בלק את מאמר ה' כהווייתו, היתה תכלית ההתערבות הא-לוהית מושגת מאליה, ולא היה צורך בכל המעשים, המתוארים כאן בהמשך. בלק, מואב ומדין היו מגיעים לידי כך, שלא יִקְאוּ מכח הכיבוש של העם הזה ; הם היו מכירים את היסוד המוסרי הגנוז בו, ושה' הבטיח לו את ברכתו, וכך היו מתיידדים אתו, לטובתם, אולם – **ויקם בלעם**. בלעם מעלים מהם את החלק השני, את הגרעין העיקרי של האזהרה הא-לוהית... ה' סבור, שאין זה נאה **לי** ללכת **עמכם**, שהרי הם היו, כאמור, רק "זקני מואב", לא "שרי מואב" ; הם היו רק אנשים מתוך העם, לא שרים של ממש.²¹

כשמשווים את הדיווח של בלק בפס' יג אל דברי ה' אליו בפסוק הקודם, מגלים, שהוא משמיט את כל הסיפא : "לא תֵאָר את העם כי ברוך הוא".

אכן, ה' אמר לו : "לא תלך עמהם" (פס' יב), אך כשמוֹדְעִים לסיפא, מבינים, שאין כל בעיה **בזהותם** של השליחים האלה, אלא **במשימה**. כשבלעם משמיט את הסיפא, יכול השומע

20. ר' שמשון [בן רפאל] הירש, **ספר במדבר** (תרגם מגרמנית הרב מ' ברויאר), ירושלים תשמ"ו, עמ' רנט (על כ"ב, ה).

21. רש"י הירש, **ספר במדבר** (לעיל, הערה 20), על במדבר כ"ב, יב-יג (עמ' רסא).

להבין, שהבעיה נעוצה בזהות השליחים.

דומה, שזו קריאה מדויקת בלשון הכתובים, מאחר שיש בה זיהוי השינוי המשמעותי שעשה בלעם.²²

ד. סיכום

בפתח המאמר ניסיתי להעלות טענות נגד הפנייה אל הפרשנות המאוחרת.

לאחר שטעמנו קצת משני מפרשים: רש"ל, רבה של חלב במאה ה"ז, ורש"ר הירש, רבה של קהילת "עדת ישורון" בפרנקפורט ע"נ מיין במאה הי"ט – אני מקווה, שהקורא כבר לא יסכים לאותה הערכה. נדמה לי, שראינו בשני הקטעים הקטנים האלה כמה דוגמאות ייחודיות, שנתנו לנו טעם מיוחד בלימוד, ואני מסופק, אם נהיה מוכנים לוותר עליהן בקלות.

אין אני מבקש לעבור מקיצוניות אחת של **התעלמות** מן הפרשנות היהודית המאוחרת לקיצוניות ההפוכה של **התמכרות** אליה. כל שאני מבקש הוא להגביר את המודעות שלנו כלומדים וכמלמדים – הן לקיומה של הפרשנות המאוחרת והן לצורך לבדוק, אם יש שם "פנינים", שראוי להביאן **כתוספת** לדברי המפרשים ה"קלסיים".

מי הם אותם מפרשים שאנו מבקשים להתייחס גם אליהם?

כפי שאמרנו בתחילת דברינו, אנו מניחים ומקווים, שאברבנאל כלול במסגרת הנלמדת, ולכן אנו נדון בפרשנים המאוחרים ממנו.

בגוף המאמר הדגמנו את ההסתייגות בשני מפרשים, ועליהם הייתי מוסיף בשלב זה עוד שמונה מפרשים בסדר כרונולוגי: ר' עובדיה ספורנו²³; ר' אליעזר אשכנזי; ר' משה אלשיך; ר' חיים בן עטר, בעל "אור החיים"; ר' רפאל בירדוגו; שד"ל; מלבי"ם; הנצי"ב, בעל "העמק דבר".

יצחק רפאל הלוי עציון, מאבות החינוך הדתי, הוציא לפני שנים הרבה לקט שימושי של ביאורים לתורה, מלוקט מתוך למעלה מעשרים מפרשים, כשמחצית מהם שייכים לקטגוריית הפרשנות המאוחרת.²⁴

בפתח הספר הוא הציג "דבר אל המורים", ושם הוא הדגים את השימוש בדברי המפרשים. מזווית הראייה שלנו – מעניין לציין, שכאשר הוא מדגים את השימוש בפרשנות להגברת כשרון ההתבוננות, הוא מביא ארבע דוגמאות (בשתיים מהן: הראשונה והרביעית – מובאים דברי מפרשים אחדים), ושתיים מהן – של מפרשים מאוחרים בלבד, ומפרשים מאוחרים נזכרים גם בשתי הדוגמאות האחרות.²⁵

22. השוו בדיווח של אחאב (מל"א כ"א, ד, ו) על תשובת נבות להצעתו (שם, ג), כאשר בשל שינויי ניסוח, כולל שינוי סדר המילים – מצטייר סירובו של נבות כמשהו אישי כלפי אחאב. ראו: מ' שטרנברג, "מיבנה החזרה בסיפור המקראי: אסטראטגיות של עודפות אינפורמאציונית", **הספרות**, 25 (1977), עמ' 147; י' זקוביץ, "מוסף: כרם היה לנבות – מלכים א' כא", בתוך: מ' וייס, **המקרא כדמותו**, מהדורה שלישית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 360-362. א' סמט – פרקי אליהו, מעלה אדומים תשס"ג עמ' 370-371.

23. לשמחתנו, כיום הוא נלמד לא-מעט – בזכות היותו כלול במהדורות הרגילות של מקראות גדולות לתורה. מה יהיה, כשתושלם מהדורת **מקראות גדולות הכתר** – בעריכת מורי וידידי, פרופ' מנחם כהן, שאינו כולל את ר' עובדיה ספורנו במהדורתו?

24. לפירוט רשימת המפרשים – ראו: י"ר הלוי עציון, **ילקוט פירושים לתורה**, מהדורה רביעית, ירושלים 1965, עמ' פ-פג (במקספור של ספר דברים).

25. **שם**, עמ' VIII-IX.

כשהוא עובר לדבר על המטרה החינוכית בהוראת התנ"ך, על פיתוח תפיסת עולם לאור הכתוב ובעזרת המפרשים, הרי מתוך חמש הדוגמאות שלו – אחת היא משל רמב"ן, אחת – של ספורנו, שתיים – של רש"ר הירש, ואחת – של הנצי"ב²⁶, כלומר: ארבע מתוך חמש הדוגמאות שייכות לפרשנות המאוחרת.

כיוון שהמתבר הביא דוגמאות לתומו, חשוב מאוד להדגיש, שכאשר הוא נזקק להיבט החינוכי, הוא פונה בעיקר לפרשנות המאוחרת, והיא זכתה לייצוג טוב מאוד גם בהיבט הפורמלי (פיתוח כשרון ההתבוננות).

נחזור למה שראינו בעיונונו אצל שני המפרשים, ששימשו לנו כדוגמה מייצגת:

מעבר לתרומתם להבהרת **פרטים** שונים בסיפורים – תרומה, שהיא בהחלט בעלת חשיבות – נוכל לעמוד גם על **הכלל**.

בראש ובראשונה מצאנו אצלם דרך אופיינית – דרך של **התייחסות בכובד-ראש** אל כל ניסוח וניסוח שבכתוב. שינויים בכינויי הדמויות, ואפילו שינוי בכינוי המקום ("גבעת שאול"), תשומת לב למילה החוזרת ("הנה... הנה"), שינוי בדיווח של דמות (בלעם לשליחי בלק – על תגובת ה' על בקשתו ללכת עמם).

כל אלה מעוררים תשומת לב ומחייבים התייחסות.

כך קובע מאיר וייס על רגישותם הלשונית הספרותית המשובחת של בובר ורוזנצווייג בתרגומם למקרא:

... אך, בעצם, המשיכו בדרך הפרשנית, שְׁפָה הלכו טובי פרשנינו – כמו רש"י ורמב"ן – בעקבות חז"ל. כלום לא הם שנתנו דעתם על כל דקויות הסגנון, על סדר המלים, על משקל התמורה שבמשפט, על הסמכת הפסוקים ודרכי קישורם, על בחירת התיבה בתוך הקשרה וכו'? כלום לא הם שהתייחסו לכל פרט "צורני" קטן ביותר בכתובי התנ"ך באותה חרדת-קודש, הנדרשת היום בשיטות החדשות מפרשני השירה?²⁷

לדברי וייס, בובר ורוזנצווייג צועדים אם כן בעקבות מפרשי ימי הביניים.

אמנם בניסוח מאוחר יותר של דבריו הוא מסייג אותם קמעה ומציין במפורש, שדווקא אצל גדולי הפשטנים בימי הביניים יש תפיסה, המתעלמת מדיוקי סגנון בכתוב:

הפשטנים בימי-הביניים מגלים לעתים קרובות רגישות חדה לדקויות סגנון ומשמעות. אבל תורת-הפרשנות שלהם כוללת הפרדה ברורה בין צורה לתוכן, שְׁמוֹנֶעֶת לבסוף התאמה אמיתית של פרשנותם לקריאה הצמודה החדשה. ראבי"ע משווה את היחס בין המלה ובין "טעם המלה" (משמעותה) ליחס שבין גוף לנשמה... גם רד"ק טוען... כלל זה נקט גם רשב"ם...²⁸

כשנחמה ליבוביץ מציינת במקום אחד את דיוקי המפרשים בשינויים במבנה החזרה בסיפור שליחותו של עבד אברהם (בראשית כ"ד), היא מזכירה מפרשים אלה:

26. שם, עמ' XI-X.

27. מי וייס, **המקרא כדמותו**, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ז, עמ' 25.

28. מי וייס, **המקרא כדמותו**, מהדורה שלישית (לעיל, הערה 22), עמ' 36, הערה 24.

רש"י עומד בפרק זה על אחד מן השינויים הרבים, על השינוי ששינה העבד בסדר המאורעות. (פרשנים מאוחרים יותר: אברבנאל, אור החיים וכן פרשני המאה הי"ט: המלבי"ם והנצי"ב – מרבים לעסוק בשינויים השונים).²⁹

נחזור אם כן לקטע הראשון של וייס, המשבח את תשומת-הלב של המפרשים לכל דקויות הניסוח. האם המפרשים המאוחרים לא ראויים לשבח זה, לא פחות, ואולי יותר, ממפרשי ימי הביניים?

דבר נוסף ואף מפתיע, שמצאנו אצל המפרשים – ניסיון להבין את מניעי הדמויות, גם דמויות פשוטות או אף דמות היריב והאויב.

נדמה לי, שגם זה חלק מתוך אותה התייחסות של כובד ראש כלפי הכתוב: אם המקרא מוצא לנכון למסור על עשייה מסוימת או על דיבור של מישהו, מה כוונתו של אותו אדם בעשייתו או בדיבורו?

דבר שלישי, שניתן לקחת איתנו כצידה לדרך – התייחסות אל המכלול, ולא רק ראייה בודדת של המילה המתפרשת או של הפסוק:

ניזכר בהתייחסותו של רש"י הירש לארבעת הפסוקים הראשונים של פרשת בלק, ויותר מכך: הדוגמה הראשונה והאחרונה, שהבאנו מפירושו של הרב לניאדו:

התשובה שבפסוק ג מושווית אל התשובה שבפסוק א; המילה "מושיע" נתפסת לאור ההקשר של בקשת המלך והיות הקב"ה מושיע; הביקורת בסוף פרק י"א מושווית אל הביקורת שבסוף פרק י', וניתן לבנות כאן (תוך עיון בדברים נוספים שכתב, שלא הובאו כאן) התייחסות שלימה לסוגית מלכות ה' ומלכות אדם.

השווינו בכמה מקרים את דברי רש"י או רש"י לדברי מפרשים קלסיים:

מחד גיסא, ראינו לא אחת, שהם מוסיפים עליהם; מאידך גיסא, חידושים של חוקרים ומפרשים מודרניים, בעצם, כבר מופיעים אצלם.

בתחילת המאמר הוזכרו דברי מ"צ סגל נגד מפרשים מאוחרים.

נסיים את המאמר בעיון בקטע מפתיע מדבריו – קטע, שישאיר טעם שונה בפינו:

בקטע זה נוכל למצוא תשובה גם על ערעור נוסף, שרמזתי עליו בתחילה: האם כל דברי המפרשים המאוחרים הם בגדר פשט? (כמובן יהודי טוב יענה בשאלה: ומה אחוז הפשט בפירוש רש"י?).³⁰

29. נ' ליבוביץ, לימוד פרשני התורה (לעיל, הערה 1), עמ' 96. במהדורה השנייה – בראשית, ירושלים תשס"ג עמ' 114.

30. ראו לדוגמה את קביעתו של אלעזר טויטו:

"רש"י התכוון במוצהר להציע פירוש מדרשי לתורה, והסבֵּךָה, כי הוא רצה לפרש לפי הפשט, נעוצה, כמדומני, בהבנה לא מדויקת של ההיגד המתודולוגי המפורסם, שבפירושו לברי' ג, ח" (א' טויטו, "השקפת העולם של התורה לפי פירוש רש"י", בתוך: ש' יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו – ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 315).

בהקשר זה תוזכר גם הביקורת, שמוצא טויטו בדברי רשב"ם (בפרט בקטע מסיום פירושו של רשב"ם לתורה, שפרסם משה סוקולוב).

מסקנתו: "מכל מקום, כוונתם של דברי רשב"ם ברורה: פירוש רש"י לתורה אינו פירוש של פשט, כי לא נקט שיטות פרשניות פשטיות, היינו 'דרך ארץ לפי חכמת דברי בני אדם או כפירוש הפסוק'" (א' טויטו, "הפשטות המתחדשים בכל יום" – עיונים בפירושו של רשב"ם לתורה, רמת-גן תשס"ג, עמ' 76).

ברם אין כל ספק, שהרבה אמתות של היום – יתבדו למחר, כמו שנתבדו בדורנו האמתות של העבר, וכך אף בפרשנות המקרא... ומצד שני, הרבה מהאמתות של העבר מתקיימות היום ויתקיימו גם בעתיד. ומהחידושים הטובים של היום יש הרבה, שאינם באמת חידושים, ושכבר נאמרו על ידי מפרשינו הראשונים...

דברי המקרא אינם שייכים לעבר הרחוק בלבד. הם שייכים גם להווה שבכל דור ודור. בני דורנו, גם יהודים גם נוצרים, כמו בני הדורות הקודמים, לומדים את המקרא... בעיקר כדי לספק את צרכיהם הרוחניים והתרבותיים, ובפרט אנו, בני-ישראל, שהמקרא הוא הבסיס של כל חיינו, חיי היחיד וחיי האומה... הוא מחנך ומדריך אותנו במוסר ודרך ארץ, ומלמד אותנו את חובתנו לה' ולאדם... צריכים אנו ללמדו ולבארו... אלא אף וביחוד לפי שיטה מעשית וחינוכית מתוך השקפת דורנו... ובלימוד לתכלית חינוכית ומעשית – צריכים אנו לגשת אל המקרא דוקא מתוך עמדה סובייקטיבית... הוא צריך להתקשר ללבנו ולנפשנו ולרוחנו. אנו צריכים לא רק לדעת את המקרא, אלא גם לחיות את המקרא, להתמוגג אתו מזיגה נפשית, עד שהיה חלק מעצמותנו האישית והחברתית, ומזיגה זו אי-אפשר להשיג על ידי פרשנות מדעית וביקורתית, ואפילו לא על ידי פרשנות הפשט בלבד...³¹

אם נחבר את תביעתו של סגל עם מה שראינו במאמר, דומה, שנוכל לאפיין את הפרשנות המאוחרת – כערוץ נוסף של התבוננות בתורה ובני"ך, ערוץ, שיאפשר לנו – אם נדע לעשות בה שימוש מושכל ומבוקר – התחברות מחודשת אל ספר הספרים תוך קבלת כלים לחשוף את העומק של ניסוחיו ולהתפעל מהם.³²

31. מ"צ סגל, **פרשנות המקרא** (לעיל, הערה 2), עמ' קכח-קל.

32. לדין עקרוני נרחב על חשיבותה של הפרשנות הבתר-קלאסית – ראו את מאמרי: "הערכה מחדש של פרשנות המקרא היהודית במאות הטי"ז-הי"ט", בתוך: ד' רפל (עורך), **מחקרים במקרא ובחינוך מוגשים לפרופ' משה ארנד**, ירושלים תשנ"ו, עמ' 122-141.